

Slovenské memoáre o holokauste a kozmopolitizmus

DOBROTA PUCHEROVÁ

DOI: 10.31577/WLS.2025.17.4.5

© Institute of World Literature

Slovak Academy of Sciences

© Dobrota Pucherová 2025

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0

Slovak Holocaust memoirs and cosmopolitanism

Slovak Holocaust memoirs. World literature. Postnationalism.

Transnationalism. Transculturality. Cosmopolitanism.

The article analyzes Slovak Holocaust memoirs written in languages other than Slovak as a case of world literature. A reading of these texts through theories of transculturalism, transnationalism, and cosmopolitanism shows them as located in a “transpace” where the local and the global, the national and the transnational, are inextricably intermeshed and engaged with each other, destabilizing also the dichotomy centre-periphery. It is argued that instead of narrowing down Holocaust literature to a high canon of a few selected works, which are then elevated to “world literature”, the Holocaust canon should be constantly expanded to include as many voices as possible and emphasize the enormity and complexity of this historical event.

Štúdiá vznikla v rámci grantu VEGA 2/0127/23 „Slovenská literatúra v medziliterárnych a transkultúrnych súvislostiach“.

Dobrota Pucherová

Ústav svetovej literatúry SAV, v. v. i.

Bratislava

Slovenská republika

dobrota.pucherova@savba.sk

ORCID: 0000-0003-3789-6317

Východiskom tejto štúdie je hypotéza, že niektoré memoáre autoriek a autorov pôvodom zo Slovenska sa stali súčasťou svetovej literatúry z hlboko tragických dôvodov. Ide konkrétne o tie memoáre s témou holokaustu, ktoré boli najprv publikované v iných jazykoch ako v slovenčine – v angličtine, nemčine, dánčine, hebrejčine a i. – a stali sa medzinárodne známymi skôr, ako boli preložené do slovenčiny a vydané na Slovensku. Súvisí to s povojnovou históriou Československa poznačenou totalitným komunistickým režimom a protižidovskými náladami (Salner 2016). Autori a autorky týchto memoárov, ktorí prežili a vrátili sa z nacistických koncentračných táborov, po vojne odišli z Československa (mnohí za dramatických okolností), kde čelili antisemitizmu, strate rodiny a majetku, ako aj tragickým spomienkam. Väčšina z nich sa už nikdy na Slovensko nevrátila. Najviac slovenských Židov (asi 9000) emigrovalo do novovzniknutého štátu Izrael (Bumová 2010, 28). Ďalší odišli do krajín ako Austrália, Kanada, Spojené štáty, Veľká Británia, Írsko, Dánsko, Švajčiarsko alebo Nemecko. Tieto krajiny sa stali ich novými domovmi, kde si osvojili miestne jazyky a vytvorili si nové životy a identity. Písanie spomienok v jazyku hostiteľskej krajiny sa potom stalo prirodzenou súčasťou procesu budovania ich nového života a identity. Akt písania takýchto hlboko intímnych spomienok v adoptovanom jazyku možno zároveň chápať ako gesto vyhranenia sa voči slovenskej spoločnosti, ktorá týchto svojich občanov a občianky zradila, a to niekoľko ráz: po prvý raz, keď ich okradla o občianske a ľudské práva i majetok a poslala ich do koncentračných táborov; po druhý raz, keď sa vrátili, no ich občianstvo a majetky im neboli automaticky vrátené a ich utrpenie nebolo kompenzované; po tretí raz, keď im komunistický režim nedovolil emigrovať alebo dovolil iba s obmedzenou batožinou; po štvrtý raz, keď sa niektorí z nich vzdali československého občianstva a museli štátu zaplatiť za absolvované roky vzdelania. Kým niektoré memoáre o holokauste možno nazvať čírym svedectvom, iné sú si vedomé svojej literárnej formy; tieto rozdiely však vo svojej štúdii nezohľadňujem, pretože, ako píše Mads Rosendahl Thomsen (2008), snaha o čítanie tejto literatúry esteticky môže byť problematická (118).

V štúdii argumentujem, že uvedené memoáre sú svetovou literatúrou vo viacerých významoch. V prvom rade pre nadnárodné, resp. transnárodné, transkultúrne a kozmopolitné identity autorov, ktorí sa cítia ako svetoobčania. O transkultúrnosti, teda premiešavaní kultúr, teoretizovali napríklad Fernando Ortiz, Wolfgang Welsch, Homi Bhabha, Mary Louise Pratt alebo Arianna Dagnino v rôznych významoch, napríklad ako o výsledku modernity, kolonizácie, migrácie, globalizácie alebo ako o esenciálnej vlastnosti všetkých kultúr. Ako píše Homi Bhabha, „Kým kedysi bolo odovzdávanie národných tradícií veľkou témou svetovej literatúry, dnes sa azda dá povedať, že transnárodné dejiny migrantov, kolonizovaných alebo politických utečencov, teda tieto hraničné podmienky, sú novým terénom svetovej literatúry“¹ (1992, 146). V prípade autoriek a autorov holokaustových memoárov ide jednak o esenciálnu a jednak o ne-dobrovoľnú transkultúrnosť. Väčšina z nich žila v niekoľkých kultúrach, jazykoch a identitách už pred holokaustom: ako Židia žijúci na Slovensku hovorili v rodine viacerými jazykmi, mali príbuzných rozptýlených po rakúsko-uhorskej monarchii aj v zahraničí (napr. v Británii alebo Amerike) a mnohí z nich mali niekoľko mien:

židovské, slovenské, nemecké alebo maďarské. Napriek tomu sa väčšina z nich považovala v prvom rade za československých občanov a niektorí z nich do uvedenia protizidovských zákonov ani nevedeli, že sú Židia, pretože žili v sekulárnych rodinách. Po emigrácii do zahraničia sa ich transkultúrnosť ešte prehĺbila, čo sa odzrkadľuje v spôsoboch, ako vymedzujú svoju identitu medzi kultúrami: medzi tou, ktorú si priniesli so sebou, a tou, do ktorej sa snažia zaradiť.

V druhom rade možno tieto memoáre považovať za svetovú literatúru preto, že ide o translingválnych autorov a autorky – svoje texty píšu v jazyku, ktorý nie je ich materinským jazykom, najčastejšie po anglicky, teda v procese písania prekladajú svoje spomienky a sú prekladaní do ďalších jazykov, čo ukazuje, že ich diela rezonujú mimo krajiny svojho vzniku, ako by povedal David Damrosch (2003). Damroschova teória svetovej literatúry však nie je v tomto prípade úplne aplikovateľná, pretože je založená na binárnom modeli národ verzus svet. Svetová literatúra, podľa jeho predstavy, začína svoj život ako národná literatúra; po úspešnom exportovaní do zahraničia v preklade do iných, najmä svetových jazykov, sa stáva svetovou. V tomto prípade však uvedený model neplatí, pretože tieto memoáre vznikajú v transnárodnom priestore – v emigrácii. To znamená, že nevznikli v kontexte národnej literárnej tradície, ako píše aj Magdalena Roguska-Németh (2024) v súvislosti s (post) holokaustovými memoármi Evy Hoffmann a Edith Bruck, ktoré emigrovali z Poľska a Maďarska a svoje texty napísali po anglicky a taliansky.

V treťom rade ide o obsah týchto memoárov. Podľa Daniela Levyho a Nathana Sznajdera v knihe *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust* (Pamäť v globálnej epoche: holokaust, 2002) je holokaust prvým objektom historickej pamäti, ktorý je skutočne kozmopolitný a stal sa predmetom záujmu aj tých ľudí, ktorí k nemu nemajú priamy vzťah. Levy a Sznajder považujú holokaust za takmer jedinečný príklad skutočne nadnárodného objektu pamäti. Zatiaľ čo kolektívna pamäť sa zvyčajne spája s národom, holokaust nikdy nemohol byť výlučne národnou spomienkou a otvára cestu globalizácii pamäti, v dôsledku čoho literatúra o holokauste od začiatku tvorila osobitnú skupinu diel presahujúcich hranice štátov. Kánonické diela literatúry na tému holokaustu od Elieho Wiesela, Prima Leviho, Anny Frankovej alebo Tadeusza Borowskeho sú málokedy zatriedované podľa kritéria národnosti autorov, ale takmer vždy podľa žánru. Hlavnou tézou Levyho a Sznajdera je teda skutočnosť, že popri národne ohraničených spomienkach vzniká nová forma pamäti, ktorú nazývajú „koz-mopolitná pamäť“ (2002, 88). Napriek tomu, že o holokauste sa začalo intenzívne hovoriť a písať v súvislosti s Eichmanovým procesom v roku 1967, medzinárodná inštitucionalizácia tejto kozmopolitnej pamäti sa spustila až po skončení studenej vojny, keď pre svoj status udalosti, ktorej morálne významy sú všeobecne považované za jednoznačné, začal holokaust hrať dôležitú úlohu v reorganizácii Európy (96 – 97). V 90. rokoch napríklad vznikli memoriály holokaustu v zjednotenom Berlíne, Bratislave a v Budapešti, ako aj United States Holocaust Memorial Museum vo Washingtone. S týmito udalosťami môžeme dať do súvislosti aj veľkú vlnu memoárov, ktorá prišla v 90. rokoch a v súčasnosti doznieva, keďže zomierajú poslední preživší.

Podobne aj Alvin Rosenfeld v knihe *A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature* (Dvojité umieranie: reflexie o literatúre holokaustu, 1980) tvrdí, že literatúra

o holokauste je prvou literatúrou, ktorá sa od začiatku dala chápať len v medzinárodnom kontexte, kde jednotlivé diela patria viac k tomuto žánru ako k národným literatúram autorov. Konštatuje, že táto literatúra bola od samého začiatku nadnárodná, zahŕňala viac ako dvadsať národov a jazykov a vytvorila autonómnu časť svetovej literatúry. Zároveň píše, že literatúru o holokauste treba vnímať ako pole, v ktorom sa jednotlivé hlasy navzájom dopĺňajú (34). Mads Rosendahl Thomsen nadväzuje na Rosenfelda a vo svojej knihe *Mapping World Literature: International Canonization and Transnational Literatures* (Mapovanie svetovej literatúry: medzinárodná kanonizácia a transnárodné literatúry, 2008) podotýka, že jedinečná a silná vnútorná súdržnosť tohto poľa (píše všeobecnejšie o literatúre genocídy a vojnových zločinov) nastoľuje nevyhnutnosť čítať ho naprieč, aby sme videli, ako rôznorodé diela dopĺňajú túto nadnárodnú literatúru (119). To, čo robí túto literatúru univerzálne zrozumiteľnou, medzinárodne úspešnou a svetovou, sú podľa neho jej spoločné atribúty: 1) schopnosť evokovať ideu absolútna, predovšetkým ideu absolútneho zla v inak relativistickom svete; 2) z toho vyplývajúce vyprázdnenie celého kontextuálneho významu, redukcia základných túžob na univerzálnu túžbu uniknúť smrti; 3) reprezentácia nepredstaviteľných mäs zavraždených ľudí verzus reprezentácia jednotlivých príbehov; 4) problém nájsť zmysel života po bezprostrednej konfrontácii s absolútnom zla a smrti a napokon 5) blízky vzťah k historickej realite (111 – 112). To všetko sú podľa Thomsena spoločné univerzálne témy, ktoré vyvolávajú veľkú empatiu a vysielajú univerzálne etické posolstvo, pričom zároveň predstavujú „konšteláciu vo svetovej literatúre“ (138).

Svetovo najznámejší slovenský autor literatúry o holokauste je bezpochyby Rudolf Vrba, ktorého prominentný britský historik holokaustu, Martin Gilbert, nazval „skutočným svetoobčanom“.² Jeho strhujúci príbeh úteku z Auschwitzu,³ *I Cannot Forgive* (Nemôžem odpustiť), od svojho vydania v Londýne v roku 1963 nepretržite vychádza v reedíciách a bol preložený do francúzštiny (1963), nemčiny (1964), holandčiny (1966), hebrejčiny (1998), češtiny (1998), švédčiny (2007), taliančiny (2008), čínštiny (2009), slovenčiny (*Utiel som z Osvienčimu*, 2015), bol sfilmovaný (*Správa*, réžia Peter Bebjak, 2021) a dokonca prerozprávaný pre mládež (Steve Sheinkin: *Impossible Escape* [Nemožný útek], 2023). Podľa Vrbovho životopisca Jonathana Freedlanda si „meno Rudolfa Vrba zaslúži stáť vedľa Anny Frankovej, Oskara Schindlera a Prima Leviho, uprostred najdôležitejších príbehov, ktoré definujú šoa“ (2022, 8).

Okrem Vrba však svoje memoáre publikovali desiatky ďalších Židov a Židoviek pochádzajúcich zo Slovenska v jazykoch ako angličtina, hebrejčina, dánčina či nemčina.⁴ Ich knihy získali v zahraničí ocenenia, uznanie od kánonizovaných spisovateľov ako Elie Wiesel,⁵ stali sa odporúčanou literatúrou na školách⁶ a inšpiráciou pre dokumentárne filmy, ktoré produkovali významné televízne spoločnosti ako BBC alebo PBS.⁷ Tieto knihy vychádzajú zo slovenského kontextu a asi polovica z nich už bola preložená do slovenčiny, niekedy samotným autorom či autorkou. Zastávam názor, že namiesto zužovania textov o holokauste na vysoký kánon niekoľkých diel, ktoré sa potom povyšujú na „svetovú literatúru“, by sa mal kánon literatúry s takouto tematikou naopak neustále rozširovať, aby zohľadňoval čo najviac hlasov a zdôraz-

ňoval tak obludnosť a komplexnosť tejto historickej udalosti. V súlade s Rosenfeldom a Thomsenom tvrdím, že tieto texty sa navzájom dopĺňajú a spolu tvoria mozaikovitú rekonštrukciu a dekonštrukciu holokaustu na Slovensku, pričom sa zároveň dopĺňajú s inými textami o holokauste, s ktorými sú prepojené intertextuálne, tematicky, historicky, ako aj z hľadiska myšlienok, poetiky a procesu písania.⁸ Mám tu na mysli aj fikciu o holokauste, ktorá, ako píše Silvia Rybárová, „môže vo svojej podstate pravdivo vypovedať o minulosti“ (2024, 98).

Dôsledkom „kozmo politnej pamäti“ a vedomej intertextuality týchto memoárov je napríklad zámerné používanie naratívnych skratiek, čím autori a autorky dávajú najavo, že spomienky na holokaust sú už také známe a vzájomne podobné, že netreba vypovedať úplne všetko, respektíve že už nie je možné písať o holokauste bez toho, aby autor priznal svoju vedomú účasť v tomto žánri. Mnohé texty začínajú in medias res alebo retrospektívne – momentom deportácie, epizódou z koncentračného tábora alebo epizódou o návrate odtiaľ. Napríklad Magda Hellinger, rodáčka z Michaloviec, v memoároch *The Nazis Knew My Name: A Remarkable Story of Survival and Courage in Auschwitz* (2022; slov. *Nacisti vedeli, ako sa volám: Jedinečný príbeh Slovenky z Michaloviec o prežití a odvahe v Auschwitzi*, 2022) začína svoj príbeh epizódou z tábora: „Sedela som vo veľkej, zrkadlovo-čiernej limuzíne. Vedľa mňa sedel SS-Hauptsturmführer Josef Kramer, veliteľ nacistického tábora Auschwitz II-Birkenau, v imponujúcej sivozelenej uniforme SS“ (2022, 15). Podobne aj Rudolf Vrba začína svoju knihu vetou: „Keď Heinrich Himmler navštívil 17. júla 1942 osvieňcimský tábor, Jankel Meisel zomrel, lebo mu na pruhovanej väzenskej blúze chýbali tri gombíky“ (2015, 31). Elisabeth Sommer-Lefkovitsová, pôvodom z Prešova, začína svoje memoáre momentom úteku: „Je krásny teplý, letný deň. Usilujem sa pripraviť na to, aby som zvládla ťažké povinnosti, ktoré predomnou stoja. Som ‚hospodársky dôležitá‘ židovská diplomovaná farmaceutka“ (1995, 13). Texty sú napísané s vedomím, že netreba všetko vysvetľovať: kto bol Himmler, kto bol Kramer, čo bol Auschwitz, kto boli „hospodárski dôležití Židia“. Hoci je každá skúsenosť holokaustu špecifická, autori píšu s vedomím, že ich hlasy dopĺňajú skúsenosti iných, ktoré už boli napísané.

Najvýraznejšia téma, ktorá spája tieto memoáre, je transnárodnosť, resp. transkulturnosť a kozmo politná pamäť. Nasledujúce citáty z diel poukazujú na skutočnosť, že všetci títo autori a autorky vnímali vytrhnutie zo svojho domova ako traumatické, ale zároveň nevyhnutné pre ďalší život:

Aj ja som bola kedysi vlastenkou, pred holokaustom; cítila som, že patríam na Slovensko a že je to môj domov. Ale potom mi moji krajanovia dali veľmi jasne najavo, že ma nepotrebujú, a boli pripravení poslať ma zomrieť v koncentračnom tábore len preto, aby uspokojili svoju ziskuchtivosť. Po tejto skúsenosti nedokážem k tejto krajine cítiť lojalitu. Korene mi neúprosne odsekli a už nikdy sa tu nebudem môcť cítiť úplne v pohode. (Vrbová 2010, 174)

Nemala som v úmysle zostať v krajine, ktorá ma vyhodila ako špinavú bielizeň. Predstavovala som si, že sa vrátim do Michaloviec, tam zistím, či niekto z mojej rodiny prežil, a potom emigrujem do Palestíny a začnem nový život. (Hellinger 2022, 224)

V septembri som sa vrátil do Bratislavy. Nastúpil som do tretieho ročníka [...]. Do štúdia som sa však nevkladal naplno, dokázal som myslieť iba na Izrael. Aký má zmysel zaoberať sa štúdiom bitiek a básnikov, ktorí v mojej novej krajine nič neznamenajú? (Reichental 2018, 149)

Budúcnosť leží ďaleko od nášho rodiska, ďaleko od vlasti, ktorá nás surovo vyhnala zo svojho vnútra. Každý z nás si pestuje vzácny sen o vzdialenej krajine. Pre väčšinu je ňou Palestína, zem izraelská [...]. Niektorí majú rodiny na druhej strane Atlantiku – v Spojených štátoch, v Kanade, v Južnej Amerike – a čakajú na potrebné papiere. (Bitton-Jackson 2013, 195)

Prežila som toľko vlastných strastí, že som sa cítila od rodiny odcudzená a nedokázala som si predstaviť svoj ďalší život v Bratislave. Gaspar bol mŕtvý, pravdepodobne zmizla celá moja generácia, tak načo by som sa vracala domov? [...] Nevedela som si predstaviť, že tam budem ďalej žiť. (Knill 2011, 155, 185)

Autorky a autori tu stvárnajú silný pocit odcudzenia voči vlastnej krajine a spoločnosti, ktorá ich vyobcovala, teda svoje outsiderstvo alebo nedomovosť (*unhomeliness*), ako Homi Bhabha nazýva „stav extrateritoriálnych a medzikultúrnych iniciácií“ (1992, 141). Bhabha zdôrazňuje, že nedomovosť neznamená bezdomovectvo, ale stav, keď sa „hranica medzi domovom a svetom začne rúcať“ a „verejné a súkromné sa začnú prekrývať“ (141). Dochádza k tomu vtedy, keď sa človek odcudzí vlastnému domovu, lebo do neho násilne prenikne svet a domov sa stane „cudzím“ (*unhomely/uncanny*, *Unheimlich*), resp. človek sa stane cudzincom vo vlastnej krajine. Týmto momentom je v memoároch prijatie protižidovskej legislatívy, ktorá ovládne súkromné životy židovského obyvateľstva, a zistenie, že ich židovstvo, o ktorom mnohí predtým hlbšie neuvažovali, sa stáva nezlučiteľným s ich slovenským občianstvom. Na druhej strane návrat domov z koncentračných táborov nie je momentom znovunájdenia domova, symbolom tejto situácie sú ich fyzické domovy – vyrabované, pošpinené, zničené domy duchov – a pripomienka minulého, nenávratne strateného šťastného života je v memoároch finálnym momentom odcudzenia, ako to opisuje napríklad Iboja Wandall-Holm:

Vo dvore stál košatý strom. Vstupné dvere sa otvorili pri prvom dotyku. Stisla som vypínač. Nefungoval. Mesačné svetlo sa predieralo zaprášenými okennými tabuľami a padalo na starý diván. Bol to jediný kus nábytku, ktorý tu zostal. V jednej z dvoch miestností bytu [...] boli na podlahe porozhadzované knihy a papiere. V druhej ležali v kúte mesačným svetom slabo osvetlené otcove staré nohavice a ošúchaný medvedík, obľúbená hračka najmładšej sestry Grétky. Vo vrecku nohavíc zacengal zväzok kľúčov. (2016, 319)

Pre týchto autorov a autorky je preto nevyhnutné odísť a po emigrácii prijať nové kultúry, prekračovať kultúrne a jazykové hranice, vytvárať si nové domovy, ktoré im nepripomínajú minulosť a identity, ktoré odmietajú rolu obete. Selektívne vyjednávanie identít sa stáva spôsobom prežitia. Iby Knill, Bratislavčanka, ktorá prežila Auschwitz, sa po vojne vydala za Angličana. Budovanie novej identity sa začína už vo vlaku do Londýna, kde stretáva anglického lorda:

Môj príbeh však musel prejsť autocenzúrou. Vstupovala som do nového života a nechcela som si so sebou brať celú svoju minulosť. Môj život som trochu okresala a koncentračné

tábory som nespomenula ani náhodou. Povedala som mu, že som Berta stretla, keď som pracovala ako tlmočníčka [...]. Pozorne som sa vyhýbala všetkému, čo by im mohlo prezradiť, že som bývalá zajatkyňa v koncentráku alebo bývalá Židovka. Nikto v Anglicku sa tieto skutočnosti nemal dozvedieť. Bolo to bremeno, ktoré sme s Bertom nepotrebovali. (2011, 214 – 219)

Nevyhnutnosť budovať si novú identitu v emigrácii sa často odzrkadľuje aj v publikačnej histórii týchto kníh. Väčšina preživších napísala svoje memoáre až vo vysokom veku, nielen preto, že skôr nedokázali o tejto traumatickej skúsenosti hovoriť, ale aj preto, že až vtedy zrejme nadobudli pocit, že skúsenosť holokaustu už neohrozuje ich novú identitu. Slovenské preklady týchto memoárov taktiež často vyšli s veľkým časovým odstupom od publikovania ich originálov, čo naznačuje, že spoločnosť na Slovensku o ne nemala záujem, resp. nebola na ne pripravená.⁹ Emblematickým príkladom je Vrbova kniha *I Cannot Forgive* (1963), ktorá si na slovenský preklad musela počkať vyše 50 rokov, po ôsmich prekladoch do iných jazykov. Kniha Livie Bitton-Jackson, *Elli: Coming of Age in the Holocaust* (Elli: dospievanie v holokauste, 1980)¹⁰ získala tri americké ceny; do slovenčiny bola preložená až v roku 2013. Iboja Wandall-Holm, ktorá vydala svoje memoáre v dánčine v roku 1991, sa podujala na slovenskú verziu až o 11 rokov neskôr, lebo až vtedy mala pocit, že bude na Slovensku jej kniha prijatá.¹¹ Podľa Davida Pana (2023) sú to často práve diela nabúravajúce tradície vlastnej národnej literatúry (tým, že sa neprispôsobia dominantným naratívom), ktoré sa stanú svetovou literatúrou. Pan dáva ako príklady diela Jamesa Joycea a Williama Faulknera, ktoré nenadobudli svoj status cez trajektóriu svojej národnej literatúry, ale naopak cez prerušenie (*disruption*) tejto trajektórie (79). Rovnako aj Damrosch (2003) a Thomsen (2008) poukazujú na to, že medzinárodný literárny kánon sa málokedy zhoduje s národným kánonom.

Memoáre o holokauste však nie sú len výrazom exilovej, ale aj transnárodnej, resp. transkultúrnej skúsenosti židovských autorov, pre ktorých Slovensko zostáva miestom ich pôvodu. Ich identitu nedefinuje to, že opustili svoj jazyk/kultúru, ale to, že existovali medzi viacerými kultúrami, jazykmi a kontinentmi. Vo svojich memoároch, ktoré majú často Slovensko v názve,¹² sa vracajú k tejto identite a väčšina z nich Slovensko aj fyzicky navštívila. Podľa Wolfganga Welscha “transkultúrne identity majú kozmopolitnú stránku, ale aj stránku lokálnej afiliácie” (1999, 205) a presne táto kombinácia prebieha v procese vytvárania si identity v uvedených memoároch: integrácia prvkov z rôznych kultúr, napätie medzi etnickou a občianskou identitou. Napríklad Gerta Vrbová začína svoje memoáre vetou: „Pamatuji si na jeden výjimečný den, kdy jsem si uvědomila, že mým domovem je Slovensko a já do něj patřím“ (2008, 9). Hani Kedar-Kehar začína svoju knihu *Moja Nitra* takto: „Moji rodičia, lekárika Lydie (Leah) Jeitelesová-Krausová (1901 – 1994) a lekár Samuel (Gejza) Kraus (1903 – 1991) boli Čechoslováci v pravom slova zmysle“ (2020, 17). V tomto zmysle tvrdím, že tieto memoáre nie sú len svetovou literatúrou, ale zároveň ich možno považovať za súčasť dejín slovenskej literatúry – ak nebudeme dejiny národných literatúr vymedzovať iba jazykovými kritériami –, ich ústrednou témou sú totiž identity menších zo Slovenska, historická situácia na Slovensku a slovenská spoločnosť pred, počas a po druhej svetovej vojne. Podobne uvažuje Zoltán Németh o transkultúrnej

regionálnej literatúre, ktorá môže byť „súčasťou buď transkultúrnej literárnej histórie, alebo paralelne viacerých národných literárnych dejín“ (2024, 77).

Okrem afiliácie so Slovenskom, resp. Československom, je pre preživších ústrednou identitou ich židovstvo, na základe ktorého ich slovenská spoločnosť vyvrhla. Paradoxne, ich židovská identita, o ktorej viacerí zo sekulárnych rodín pred vojnou hlbšie neuvažovali, je zároveň to, vďaka čomu prežili; koncentračné tábory figurujú v týchto spomienkach niekedy ako miesta, kde sa stretla medzinárodná komunita Židov, ktorí sa vzájomne podporovali.¹³ Ako píše Iboja Wandall-Holm, „Dievčatá rôznej národnosti prispeli svojim priateľstvom, povzbudením a príkladom k tomu, že som sa napriek svojmu často oblačnému a hmľistému pocitu vlastnej identity celkom nevyparila“ (2016, 251). Magda Hellinger vo svojej pozícii Lagerälteste zachránila vďaka svojej odvahe stovky židovských dievčat. Spoločná židovská identita často preživším po vojne pomohla začať nové životy: mnohí mladí ľudia sa po návrate stali členmi organizácie Hašomer Hacair (Mladý strážca), ktorá fungovala naprieč kontinentmi a organizovala aj emigráciu do Izraela. Gershon Ron, rodák zo Ždane, ktorý bol súčasťou tejto organizovanej emigrácie, píše: „V tábore boli mladí ľudia z celej Európy. Poliaci, Rusi, Maďari, Slováci a bohvie kto ešte. Spájala nás jedna vec. Boli sme odchovanci táborov. Myslím koncentračných. Boli sme tam, aby sme sa pripravili na cestu do Izraela“ (149). Izrael je pre mnohých nový imaginovaný domov, aj pre štrnásťročnú Ellie Friedmannovú: „Mami, ja nejdem do Ameriky. [...] Chcem ísť do Palestíny. [...] Palestína, zem izraelská, je našou súčasťou. Tam patríme. [...] New York nebude domovom. Môžeme byť v New Yorku úspešní, ale nikdy to nebude domov“ (2013, 199). Židovstvo tu zároveň figuruje ako kozmopolitná identita, vďaka ktorej sa mnohí autori a autorky cítia byť súčasťou sveta. Napríklad Olga Horak, pôvodcom z Bratislavy, ktorá po vojne emigrovala do Austrálie, s radosťou opisuje oslavy výročia ukončenia druhej svetovej vojny v roku 1995 ako medzinárodnú udalosť, ktorá spája všetkých Židov na svete: „V roku 1995 svet oslavoval 50. výročie konca 2. svetovej vojny. Preživší holokaustu, rozptýlení po celom svete, oslavovali tiež, nielen koniec vojny, ale aj oslobodenie“ (2000, 110). Iboja Wandall-Holm, rodáčka z Liptovského Mikuláša, ktorá po vojne emigrovala do Dánska, dokonca opisuje Auschwitz ako miesto, kde sa zrodil jej kozmopolitizmus:

Odpočívali sme, zaspievali sme si a rozširovali sme naše znalosti európskych jazykov. Veľa rokov po vojne, keď ma na vysokej škole v Prahe obvinili z „kozmpolitizmu“, premýšľala som o tom, či sa ten môj takzvaný kozmopolitizmus nenarodil na lágrovom poli, v tieni plynových komôr. (2016, 264)

Jedlo bolo častým predmetom našich rozhovorov. Pri každej príležitosti sme pripravovali fiktívne európske špeciality každého druhu s presnými údajmi o čase varenia, pečenia, parenia, obsahu, kvalite surovín, druhu korenín a zvláštnych ingredienciách, zlepšujúcich chuť. [...] Dúfali sme, že keď sa raz po vojne stretneme, budeme mať možnosť počastovať priateľky našimi národnými jedlami. Tieto rozhovory by sa boli mohli stať zaujímavým predmetom medzinárodnej kuchárskej knihy koncentráku. (242)

Cítim sa niekedy ako tulák, pútnik od spomienky k spomienke, z obrazu do obrazu, z noci do dní, z etapy do etapy neskutočnej skutočnosti skoro celého európskeho dvadsiateho

storočia, toho „tanca po hlavách, hudby prevrátených slov, zvrátených myslí, prekotených snov“ (Novomeský). (349 – 351)

Tieto citáty odzrkadľujú to, čo Levy a Sznaider nazývajú „kozmpolitná pamäť“, teda spomienky, ktoré sa stali spoločné a kľúčové pre mnoho národov. Koncentračný tábor je miestom kozmpolitnej skúsenosti a impulzom pre vytváranie komunít naprieč kontinentmi. Čo robí takúto literatúru svetovou? Podľa Césara Domíngueza (2014) je kozmpolitizmus jedným zo znakov svetovej literatúry. Kozmpolitizmus vníma tak, ako o tom písal Kwame Anthony Appiah v knihe *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers* (Kozmpolitizmus: etika vo svete cudzincov, 2006), teda ako otvorenosť voči inakosti (249). Táto otvorenosť však nie je len zvedavosťou, ale má pre Appiaha silný etický rozmer: kozmpolitizmus je etická pozícia, podľa ktorej sa cítime zodpovední za všetkých ľudí na základe našej zdieľanej humanity a nie na základe etnickej, národnej alebo rodinnej príslušnosti (xv). Zodpovednosť za životy „cudzích“ je ústrednou témou žánru literatúry s témou holokaustu.

V memoároch, o ktorých píšem, sa miešajú identity lokálne a globálne, národné a transnárodné, menšinové a väčšinové, a destabilizuje sa dichotómia centrum/periféria. Knihy od autoriek a autorov z malej, globálne málo významnej krajiny ako Slovensko sa stávajú súčasťou svetového kánonu literatúry o holokauste. Z tejto perspektívy ich možno texty chápať ako lokalizované v priestore, ktorý Arianna Dagnino nazýva „transpace“ (2013, 8) a Bill Ashcroft „transnation“ (2010), teda permanentne niekde „medzi“. Je to hraničný, tranzitný priestor, kde pomocou prekladu a vyjednávania vznikajú identity a významy, ktoré sú novou kombináciou kultúr. Kým Dagnino a Ashcroft hovoria v prvom rade o post(koloniálnych) priestoroch, tieto koncepty sú platné aj pre postholokaustové texty. Čo robí takúto transkultúrnú literatúru svetovou, je podľa Dagnino

v prvom rade jej odpor voči tomu, aby si ju privlastnil jeden národný kánon alebo jedna kultúrna tradícia. [...] jej autori, spôsobom sebe vlastným, vedome alebo nevedome, fyzicky alebo virtuálne, prekročili hranice svojej národnej, jazykovej, etnickej alebo kultúrnej identity, a preto ich texty [...] inšpirujú nové predstavy o prekročení hraníc a v niektorých prípadoch bud' vytvárajú úplne imaginárne domoviny, alebo si nanovo predstavujú [re-imagine] celý svet (2013, 4–8).

Ako sa pokúsila ukázať táto štúdia, „reimaginácia“ domova a sveta je pre tých, ktorí prežili holokaust, podmienkou ďalšieho života.

POZNÁMKY

¹ Pokiaľ sa v literatúre neuvádza inak, preložila D. P.

² Pozri <https://rudolfvrba.com/remembering-vrba/> [cit. 27. 08. 2025].

³ Názvy koncentračných táborov používam podľa súčasného vedeckého úzu v jazyku tých, ktorí ich vytvorili.

⁴ V databáze United States Holocaust Memorial Museum existuje minimálne 30 takýchto memoárov od 27 autorov a autoriek pochádzajúcich zo Slovenska.

⁵ Pozri uznanie, ktoré Elie Wiesel vyslovil Livii Bitton-Jackson na prebale jej knihy *I Have Lived a Thousand Lives*.

- ⁶ Kniha L. Bitton-Jackson *I Have Lived a Thousand Lives* je odporúčaná pre americké žiactvo od 8. ročníka vyššie. Kniha E. Sommer-Lefkovitsovej je spolu s *Denníkom Anny Frankovej* odporúčaná pre návštevnictvo koncentračného tábora Bergen-Belsen.
- ⁷ Pozri napr. dokumentárny film BBC o Iby Knill, dokumentárny film PBS o Iboji Wandall-Holm a mnohé filmy o Rudolfovi Vrbovi.
- ⁸ Napr. Hani Kedar-Kehat v knihe *Moja Nitra* odkazuje na memoáre E. Sommer-Lefkovitsovej *Aj vy ste v tomto pekle?*
- ⁹ O komplikovanom kolektívnom spomínaní slovenskej spoločnosti na holokaust, pozri napr. prácu Moniky Vrzgulovej 2025.
- ¹⁰ *Elli: Coming of Age* je prvá verzia knihy, ktorá v druhom, rozšírenom vydaní vyšla pod názvom *I Have Lived a Thousand Years* (1997). Názov slovenského prekladu znie *Žila som tisíc rokov* (2013).
- ¹¹ Osobná korešpondencia s autorkou.
- ¹² Pozri napr. Davidovits 2021; Hani Kedar-Kehat 2015.
- ¹³ Samozrejme, toto nie je univerzálna skúsenosť. Iní popisovali koncentračné tábory ako miesta morálnej bezohľadnosti, kde panovala rivalita rôznych skupín Židov, napr. nemeckých a českých alebo ortodoxných a asimilovaných (Tadeusz Borowski, Primo Levi, Richard Glazar, Ruth Klüger).

PRIMÁRNA LITERATÚRA

- Bitton-Jackson, Livia. 1980. *Elli: Coming of Age in the Holocaust*. New York: Times Books.
- Bitton-Jackson, Livia. 1997. *I Have Lived a Thousand Years: Growing up in the Holocaust*. New York: Simon & Schuster Books for Young Readers.
- Bitton-Jackson, Livia. 1999. *My Bridges of Hope: Searching for Life and Love after Auschwitz*. New York: Simon & Schuster Books for Young Readers.
- Bitton-Jackson, Livia. 2011. *Mosty nádeje*. Prel. Viera Rybárová. Bratislava: Artforum.
- Bitton-Jackson, Livia. 2013. *Žila som tisíc rokov*. Prel. Viera Rybárová. Šamorín: At Home Gallery.
- Cohn, Romi A. – Leonard Ciaccio. 2001. *The Youngest Partisan: A Young Boy Who Fought the Nazis*. New York: Mesorah Publications.
- Cohn, Romi A. – Leonard Ciaccio. 2017. *Prežil, aby povedal kadiš*. Prel. Eva Salnerová. Bratislava: Marenčin.
- Davidovits, Paul. 2021. *Holocaust Memories: Annihilation and Survival in Slovakia*. Amsterdam Publishers.
- Eger Miller, Marianna. *Twenty Breaths*. Nепublikovaný rukopis.
- Eger Miller, Marianna. 2025. *Dvadsať nádycho: Príbehy o prežití*. Prel. Viera Rybárová. Bratislava: OZ Face.
- Fleischmann, Tomas. 2010. *Lolli's Apple*. Sydney: A.K.A Publishing.
- Frankl, Joe. 2010. *Under the Castle: Growing Up Between the Swastika and the Cross*. Bloomington: AuthorHouse.
- Garay, Joseph. 2007. *My Journey Home: A Memoir*. Philadelphia: Xlibris.
- Gluck, Sherwin. 2019. *Private Good Luck: A Memoir*. New York: Tisza Publishing.
- Hellinger, Magda – Maya Lee – David Brewster. 2022. *The Nazis Knew My Name: A Remarkable Story of Survival and Courage in Auschwitz*. New York: Atria Books.
- Hellinger, Magda – Maya Lee – David Brewster. 2022. *Nacisti vedeli, ako sa volám: Jedinečný príbeh Slovenky z Michaloviec o prežití a odvahe v Auschwitzi*. Prel. Linda Magáthová. Bratislava: Ikar.
- Horak, Olga. 2000. *Auschwitz to Australia: A Holocaust Survivor's Memoir*. East Roseville NSW: Kangaroo Press.
- Kallman, Judith Alter. 2011. *A Candle in the Heart: Memoir of a Child Survivor*. New Milford: Wordsmithy.
- Kedar-Kehat, Hani. 2015. *My Nitra: A Family's Struggle to Survive in Slovakia*. Prel. Eve Hecht. Jeruzalem: Yad Vashem.
- Kedar-Kehat, Hani. 2020. *Moja Nitra: Boj rodiny o prežitie*. Prel. Eva Budjačová. Bratislava: OZ Hronka.

- Kelemen Hafter, Magda – Maryann McLoughlin. 2010. *No Longer Does the Wind Weave: Magda's memoir*. Margate: ComteQ Pub.
- Kemeny, Esther. 2003. *On the Shores of Darkness: The Memoir of Esther Kemeny*. Burlingame: Haller Co.
- Knill, Iby. 2010. *The Woman without a Number*. Leeds: Scratching Shed Pub.
- Knill, Iby. 2011. *Žena bez čísla*. Prel. Zuzana Kamenská. Bratislava: Motýľ.
- Kuban, Helen Stern. 2006. *Born Twice*. Bez miesta: John M. Daniel Literary Services.
- Reichental, Tomi – Nicola Pierce. 2011. *I Was a Boy in Belsen*. Dublin: O'Brien.
- Reichental, Tomi – Nicola Pierce. 2018. *Chlapec z Belsenu: Svedectvo osemročného chlapca o živote v predvojnovom období a holokauste na Slovensku*. Prel. Adriana Sýkorčinová. Bratislava: Eastone Books.
- Ressler-Barak, Aliza. 2000. *Za'aki yaldah: sipur hisardut shel mishpahah be-Slovakyah*. Jeruzalem: Yad Vashem.
- Ressler-Barak, Aliza. 2003. *Cry Little Girl: A Tale of the Survival of a Family in Slovakia*. Prel. Ralph Mandel. Jeruzalem: Yad Vashem.
- Ressler-Barak, Aliza. 2003. *Krič dievčatko, krič*. Prel. Ondrej Hoffman. Bratislava: SNM, Múzeum židovskej kultúry.
- Ron, Gershon. 2006. *My Little Blue Tattoo*. Plymouth: AFDP Publishing.
- Slonim, Eva. 2014. *Gazing at the Stars*. Collingwood: Black Inc.
- Slonim, Eva. 2015. *Dívaj sa na hviezdy: Spomienky dieťaťa, ktoré prežilo holokaust*. Prel. Adriena Richterová. Bratislava: Ikar.
- Sommer-Lefkovits, Elisabeth. 1994. *Ihr seid auch hier in dieser Hölle?* Zürich: Chronos Verlag.
- Sommer-Lefkovits, Elisabeth. 1995. *Are You Here in This Hell, Too? Memories of Troubled Times, 1944–1945*. Prel. Marjorie Harris. Londýn: Menard Press.
- Sommer-Lefkovits, Elisabeth. 1995. *Aj vy ste v tomto pekle? Spomienky na zlovestné časy 1944 – 1945*. Prel. Peter Kerlík. Bratislava: Domino Press.
- Strassmann, Paul A. 2006. *Paul's War: Slovakia, 1938–1945*. New Canaan: Information Economics Press.
- Tomasov, Agnes. 2010. *From Generation to Generation*. Toronto: Azrieli Foundation.
- Umlauf, Eva. 2016. *Die Nummer auf deinem Unterarm ist blau wie deine Augen*. Hamburg: Hoffmann und Campe.
- Umlauf, Eva. 2018. *Číslo na tvojom predlaktí je modré ako tvoje oči*. Prel. Katarína Szehérová. Bratislava: Absynt.
- Vago, George J. 2011. *Journey Westward: Memoirs*. Bloomington: iUniverse.
- Vrba, Rudolf – Alan Bestic. 1963. *I Cannot Forgive*. Londýn: Sidgwick & Jackson, Anthony Gibbs & Phillips.
- Vrba, Rudolf – Alan Bestic. 2015. *Utiokol som z Osvienčimu*. Prel. Viera Polčíková – Dáša Zvončeková-Haasová. Bratislava: Citadella.
- Vrbová, Gerta. 2006. *Trust and Deceit : A Tale of Survival in Slovakia and Hungary, 1939–1945*. Londýn – Portland: Valentine Mitchell.
- Vrbová, Gerta. 2008. *Komu veriť, koho oklamat*. Prel. Kateřina Sidonová. Praha: GplusG.
- Vrbová, Gerta. 2010. *Betrayed Generation: Shattered Hopes and Disillusionment in Post War Czechoslovakia*. Cambridge: Zuza Books.
- Wandall-Holm, Iboja. 1991. *Morbærtraet – en beretning*. Kodaň: Gyldendal.
- Wandall-Holm, Iboja. 2000. *Farvel til århundredet*. Kodaň: Gyldendal.
- Wandall-Holm, Iboja. 2003. *Zbohom storočie*. Bratislava: Kalligram.
- Wandall-Holm, Iboja. 2016. *Moruša*. Bratislava: Absynt.
- Wandall-Holm, Iboja. 2025. *The Mulberry Tree: The Story of a Life Before and After the Holocaust*. Prel. David Short. Amsterdam: Amsterdam Publishers.
- Weiss, Lotte. 2003. *My Two Lives*. Sydney: Sydney Jewish Museum.

- Appiah, Kwame Anthony. 2006. *Cosmopolitanism: Ethics in a World of Strangers*. Londýn: Allen Lane.
- Ashcroft, Bill. 2010. „Transnation.“ In *Re-Routing the Postcolonial: New Directions for the New Millennium*, eds. Janet Wilson – Cristina Sandru – Sarah Lawson Welsch, 72 – 85. Londýn: Routledge.
- Bhabha, Homi. 1992. „The World and the Home.“ *Social Text* 31, 3: 141 – 153.
- Bumová, Ivica. 2010. „Povoynové pomery židovskej komunity na Slovensku a emigrácia Židov do Palestíny/Izraela v rokoch 1945 – 1953.“ In *Reflexie holokaustu*, eds. Monika Vrzgulová – Peter Salner, 16 – 35. Bratislava: Zing Print.
- Dagnino, Arianna. 2013. „Transcultural Literature and Contemporary World Literature(s).“ *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 15, 5. DOI: <https://doi.org/10.7771/1481-4374.2339>.
- Damrosch, David. 2003. *What is World Literature?* Princeton: Princeton University Press.
- Domínguez, César. 2014. „World Literature and Cosmopolitanism.“ In *The Routledge Companion to World Literature*, eds. Theo D’Haen – David Damrosch – Djelal Kadir, 2. vyd., 242 – 252. Londýn: Routledge.
- Freedland, Jonathan. 2022. *The Escape Artist: The Man who Broke Out of Auschwitz to Warn the World*. Londýn: John Murray.
- Freedland, Jonathan. 2023. *Majster útekov: Skutočný príbeh Slováka, ktorý ušiel z Osvienčimu, aby varoval svet*. Prel. Otakar Kořínek. Bratislava: Ikar.
- Gilbert, Martin. 1987. *The Holocaust: A History of the Jews of Europe During the Second World War*. New York: H. Holt.
- Levy, Daniel – Nathan Sznajder. 2001. *Erinnerung im globalen Zeitalter: Der Holocaust*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Levy, Daniel – Nathan Sznajder. 2002. „Memory Unbound: The Holocaust and the Formation of Cosmopolitan Memory.“ *European Journal of Social Theory*, 5, 1: 87 – 106.
- Németh, Zoltán. 2024. „Transkulturalizmus a regionalizmus.“ In *Východné pomedzie strednej Európy (Priestory literatúry a kultúry)*, ed. Peter Káša – Marek Mitka – Ivana Slivková, 71 – 79. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity.
- Pan, David. 2023. „The End of World Literature?“ *World Literature Studies* 15,3: 73 – 88.
- Pratt, Mary Louise. 1992. *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. Londýn – New York: Routledge.
- Roguska-Németh, Magdalena. 2024. „Strategies to Language Shift in the Works of Translingual Authors of Hungarian and Polish Background.“ Nepublikovaný konferenčný príspevok, Central/East European Literatures as World Literature, June 3 – 6, Budapešť.
- Rosenfeld, Alvin. 1980. *A Double Dying: Reflections on Holocaust Literature*. Bloomington: Indiana University Press.
- Rybárová, Silvia. 2024. *Dejiny, pamäť a osobný príbeh v súčasnej francúzskej próze*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV – Ústav svetovej literatúry SAV, v. v. i.
- Salner, Peter. 2016. *Židia na Slovensku po roku 1945*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Thomsen, Mads Rosendahl. 2008. *Mapping World Literature: International Canonization and Transnational Literatures*. Londýn – New York: Bloomsbury.
- Vrzgulová, Monika. 2025. *Oral History and the Holocaust in Slovakia Selective and Contradictory Memories*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Welsch, Wolfgang. 2022. „Transculturality in Literature: A Phenomenon as Old as It Is Current.“ *World Literature Studies* 14, 3: 5 – 11.
- Welsch, Wolfgang. 1999. „Transculturality: Puzzling Form of Cultures Today.“ In *Spaces of Culture: City, Nation, World*, eds. Mike Featherstone – Scott Lash, 194 – 213. Londýn: SAGE.